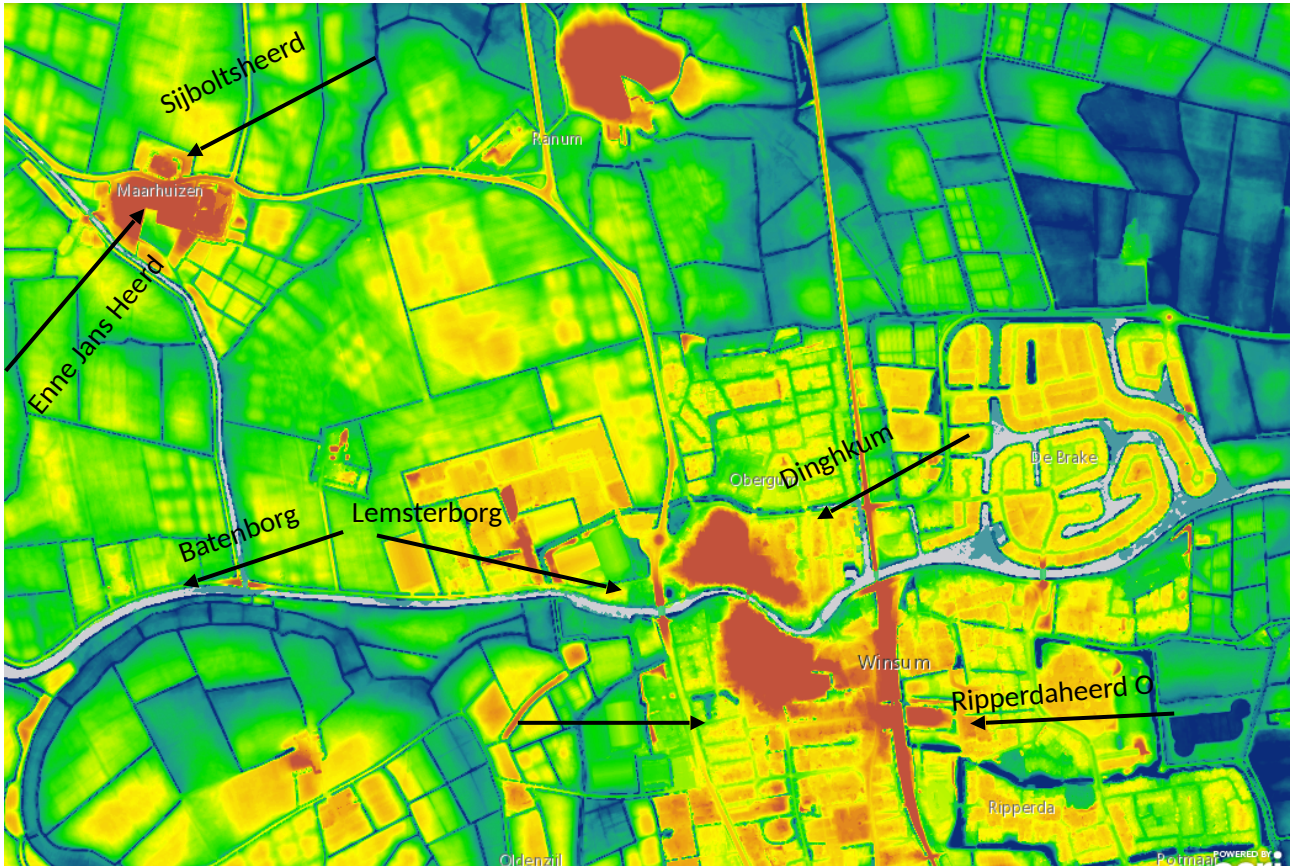

Informatiebestand Borgen Winsum Route 1.

(Hoogtekaart Borgentocht 1. Hoe roder hoe hoger en hoe blauwer hoe lager het gebied ligt.)

Borgen in Groningen

In tegenstelling tot in de rest van Nederland, is in Groningen het oude woord "burg" of "burcht" in ere gehouden, waardoor kastelen in het noorden van Nederland twee kenmerkende benamingen hebben: in Friesland "stinzen" en in Groningen "borgen". Toch is de benaming "borg" aan enige devaluatie onderhevig geweest, doordat ook niet middeleeuwse kastelen, maar ook bepaalde huizen uit latere eeuwen de benaming "borg" namen of kregen. Zo zijn er in de 17e eeuw buitenhuizen van verveners geweest die men "borgen" of "veenborgen" ging noemen. Later gingen zelfs gewone maar rijke boeren en burgers hun huis borg noemen en sinds 1980 ongeveer is het een geliefde benaming voor flatgebouwen en bejaardenhuizen.

Steenhuizen

Tot de dertiende eeuw waren, bij gebrek aan natuursteen, vrijwel alle huizen en gebouwen van ons land opgetrokken uit hout. De brandende pijlen van belegeraars vormden de ernstigste bedreiging van mensen, die zich achter houten muren verschansten. Maar toen in de 13de eeuw de baksteen door premonstratenzer monniken werd geïntroduceerd, kon men beginnen aan de bouw van sterke, onbrandbare, stenen huizen. De bakstenen of kloostermoppen waren duur. De bouw van een steenhuis kwam dan ook altijd voor rekening van een rijk grondbezitter. Zo'n steenhuis dat tussen 1300 en 1400 werd gebouwd was ca. 11 meter lang en 8 meter breed. De muren werden stevig opgemetseld, wel een meter dik. De toegang lag op de eerste verdieping. Het steenhuis werd niet bewoond maar bood in tijden van gevaar bescherming aan de heer en zijn gezin en de omwonende boeren. Als de laatste vluchteling in het steenhuis was gevluht, werd de ladder

achter hem opgehaald. Er was een waterput, een stookplaats en een voedselvoorraad. Als het voedsel op was, verscheen de gevaarlijkste vijand ten tonele: het spook van de hongersnood. Hij kon de belegerden na verloop van tijd dwingen zich als nog over te geven aan de belegeraars. Pas in de 16de eeuw, toen dikke muren niet meer bestand bleken tegen de zware vuurwapens, verloor het steenhuis zijn nut.

Veel Groninger borgen zijn als steenhuis begonnen. Gebouwd in de 13e en de 14e eeuw, waren ze toen iets bijzonders.

Er zijn maar enkele steenhuizen over: het steenhuis te Bunde en het Iwema steenhuis in Niebert. Belegeringen kwamen vaak voor in de strijd om de macht. Koningen en keizers hadden in de het afgelegd, soms moerassige en door veel water doorsneden Groninger land in feite minder in te brengen. Vandaar dat iedereen zijn gang kon gaan.

Heerden

Steenhuizen stonden op de erven van hoofdelingen. Dit waren in feite boeren die een heerd bezaten. Een heerd was een rijke (want van steen gebouwde) boerderij, die zich qua vorm ontwikkeld had uit een soort "hallehuis", waarin vee en mensen nog in een ruimte ondergebracht waren tot zgn. langhuizen. Sommigen van die boeren kregen een positie van hoofdelingen, een naam die aangeeft, dat zij in een bepaald gebied de verantwoordelijkheid hadden voor het leiden van de verdediging tegen gewapende overvallers en vaak ook rechten hadde t.a.v. rechtspraak en andere rechten die horen bij heerlijkheden: benoemingen in de kerk, collatierecht (heffen van belasting), jachtrecht, recht van zwanendrift en duivenvlucht e.d.

Van steenhuis tot borg

Het steenhuis werd soms uitgebreid met traptoren om de verdiepingen te kunnen bereiken. Woonvleugels werden bijgebouwd en een gevelsteen met wapenschild aangebracht, zodat het de allure kreeg van een adellijk onderkomen. Bij de drie Groninger borgen Fraylemborg, Menkemaborg en Verhildersum is het oorspronkelijke steenhuis nog terug te vinden. In de keuken van de Fraylemaborg zijn zelfs nog drie schietnissen te zien. De bijbehorende boerderij bleef bestaan en bij de borg werden voorgebouwen gebouwd om de opbrengsten van het collatierecht te bewaren (het schathuis), voor paardenstallen en koetshuis en voor personeel.

Hoofdelingenfamilies breidden soms hun steenhuizen uit en gingen er in wonen. Later werden er bijgebouwen en vleugels aangebouwd. Doordat de familie niet meer zelf een boerenbedrijf hadden, waren deze gebouwen de schathuizen, waarin de "schatting"bewaard kon worden, stallen en dienstwoningen voor personeel.

Van de ongeveer 110 steenhuizen en borgen die in 1650 in de provincie Groningen gestaan hebben, zijn er nog maar een paar over en een deel daarvan is eerder een restant te noemen dan een borg. Zij hebben allemaal een bestemming gekregen, die weinig meer te maken heeft met het beheren van een landgoed of heerlijkheid.

Aristocratie

Van echte adel is echter meestal geen sprake. De benaming "hoofdelling" was niet erfelijk en men was evenmin door een vorst tot ridder geslagen of in de adelstand verheven op een enkele uitzondering na. Ook al waren soms door vorsten officiële heerlijkheidsrechten verleend, dan betekent dat nog niet, dat men in de adelstand verheven was. Men had in Groningen rond 1450 een eigen soort titel bedacht, die van "jonker". In Oost-Friesland is het de graaf Ulrick Cirksena die de Addinga's van Westerwolde tot de adelstandverheven, waardoor dezen zich in 1473 jonkers noemden. Pas vanaf 1515 zijn er enkele families echtgeridderd: Rengers, Lewe, Alma en later via rechten in Oost-Friesland ook Ripperda. De invloed van de stad Groningen op haar ommelanden doet zich gelden. Vanaf 1600 werd het voor patriciers uit vooral de stad Groningen mogelijk om zich de titel jonker aan te meten indien men een borg had gekocht. Smalend werd gesproken van "stadsadel", maar er kwam al met al een onderling afgesproken duidelijkheid over wie zich jonker mocht noemen en nog voor 1700 werden in Groningen de stand van jonkers gesloten.

Toch was de machtspositie ten opzichte van eigenerfde boeren zeer beperkt. Dit feit vormt ook de achtergrond van de verhoudingen op het platteland in de 19e en 20e eeuw. Het boek "De Graanrepubliek" van Frank Westerman maakt duidelijk hoe de Groninger boeren zich heren konden wanen.

a. Ripperdagborg Oost en Ripperdagborg West.

1. Terrein van de westelijke borg. 2. Boerderij Pettinga, de oude Vrouw Amkenheerd. 3. Terrein van de oostelijke borg. 4. Kerk van Winsum. 5. Station. 6. Voetpad naar de Meden. 7. Voetpad naar Schillingeham en Oldenzijl.

De grachten van de westelijke borg zijn grotendeels gedempt. Op het terrein staat nu een oorlogsmonument. Van het oostelijke borgterrein zijn de westelijke gracht en singel in beslag genomen door de spoorlijn.

De oudste geschiedenis van deze huizen, althans die van de vlak ten westen van het oude dorp gelegen borg, is zeer duister. De eerste gegevens die op deze borg kunnen slaan, komen voor in een akte van scheiding van 1445 tussen Evert Sickinghe en Hiddeke van Wijtwerd ter ene en Abeke en Hidde Onsta ter andere zijde.

Evert Sickinghe, die als hoofdeling te Winsum en proost te Loppersum voorkomt, moet voor 1475 gestorven zijn, kinderloos, want in dat jaar geeft zijn weduwe Amke aan haar neef Focko Ukens (Ripperda), een zoon van Unico Ripperda en Ulske Ukens, bij zijn huwelijk met Vrouke Onsta, een dochter van Abel Onsta van Sauwerd en Hille Jarges, de heerd, huizinge en heninge te Winsum, onder voorwaarde, dat zij, Amke, haar kamers aldaar mag behouden. Tot het tijdstip dat Winsum vrij zal zijn, zullen Focko en Vrouke bij vrouw Ulske te Farmsum wonen. Of dit gebeurd is, is onbekend, want Vrouke sterft reeds in 1477 en Focko in 1480, terwijl we niet weten wanneer Amke overleden is. Naar haar moet de '*Vrouw Amkenheerd*'

genoemd zijn, de boerderij bij de borg. Heeft deze naam die van Luyemaheerd vervangen? We weten het niet.

Focko Ripperda en Vrouke laten een zoon na, Peter, die voor 1524 sterft. Uit zijn huwelijk met Johanna Rengers wordt een zoon Focko geboren, die in 1533 trouwt met Anna van Ewsum. In 1541 komt hij voor als hoofdeling te Winsum. Nog altijd zijn er onder de Ripperda's moeilijkheden over de erfenis van proost Uneken en vrouw Ulske. Pas in 1552 komt een overeenkomst tot stand waarbij Focko de '*steden ende campen myt hoeren toebehoeren tho Winsum gelegen vrij ende ewelicken*' verkrijgt. Deze Focko speelt een grote rol in het politieke leven van die tijd. In 1565 of 1566 moet hij gestorven zijn. Hij is de vader van Peter, Asinge, Onno en Wigbolt, die als geuzen zo bekende geworden zijn. Na de '*beeldenstorm*' die zij in Winsum hebbe ondernomen, moeten zij uitwijken en worden hun goederen geconfisqueerd. Voor zijn vlucht heeft Peter in 1568 zijn huis te Winsum verkocht of verhuurd aan Hercules van Ewsum, met 120 grazen land daarbij behorende. Bij de borg wordt dan een zomerhuis genoemd.

Peter Ripperda sterft in 1574 in Oost-Friesland, enige jaren later, in 1578 weet de stad Groningen het goed te kopen. Van de tweede Ripperdaborg aan de oostzijde van het dorp, gaat de geschiedenis zeer ver terug. Omstreeks het jaar 1000 bezit het klooster Werden goederen te Winsum. Deze komen in 1284 in bezit van de commanderij te Warffum, waarvan ze een voorwerk gaan vormen. Dit voorwerk wordt in 1529 door Evert de Mepsche gekocht. Enige tijd daarna is het in bezit van de Ripperda's gekomen.

Of De Mepsche of Focko Ripperda er een adellijke woonstee heeft gebouwd is onbekend. In elk geval is het in bezit gekomen van Asinge Ripperda en zo deelt het het lot van de overige Ripperda goederen geconfisqueerd te worden in 1569. Het huis is dan reeds door ruiters en knechten zeer '*destrueert*'.

Asinge overlijdt in 1574 in Oost-Friesland en evenals de andere Ripperdaborg wordt ook deze gerechtelijk verkocht en ook nu (1584) is de stad Groningen koopster. Bij deze borg hoort dan 91 gras land. De stad die zich door de Ommelander politiek in Winsum bedreigd acht, krijgt door de aan koop van beide borgen met de daarbij behorende rechten de macht in dit dorp in handen. Ook na 1594 blijven de beide borgcomplexen aan de stad. Het ene, groot 120 grazen, verhuurd als '*Vrouw Amkenheerd*', het andere, groot 91 grazen, als het voorwerk te Winsum.

De oostelijke borg, van Asinge Ripperda, is al eerder verdwenen. In 1569 is hij al '*destrueert*' en waarschijnlijk nooit hersteld. In 1602 wonen op de borgstede op een klein heem in een hutje Johan Backer en zijn vrouw Grete. Ze zijn oud en arm en niet meer in staat zonder hulp hun vervallen huisje te herstellen. Ze vragen dan aan het stadsbestuur de stenen die nog in de grond zitten te mogen gebruiken tot opbouw van hun huisje.

Er bestaan in feite geen afbeeldingen van de huizen van Winsum. De tekening van Het huis te Winsum van een zekere Verregeen uit 1622 is een mystificatie. Welk huis het voorstelt is volkomen onbekend. Mocht dit wèl een borg bij Winsum voorstellen, dat is het wel een ontzettend groot gebouw geweest. Bron. 1).

De landerijen blijven tot in de 19e eeuw eigendom van de stad Groningen die ook de rechten heeft behouden. Pas in 1856 heeft de stad het collatierecht, afkomstig van het voormalige voorwerk verkocht.

De Ripperda's zijn dus na de Reductie niet naar Winsum teruggekeerd. Wèl hebben de afstammelingen van Asinge zich altijd 'van Winsum' genoemd

Noten, bronnen en referenties:

1. De Ommelander Borgen en Steenhuizen, door Wiebe Jannes Formsma, R.A. Luitjes-Dijkveld Stol en A. Pathuis.
2. A. Luitjes-Dijkveld Stol, Winsum verleden. Groningen 1957, blz. 34-122.

b. Lemsterborg.

Aan het Winsummerdiep gelegen landelijk onderkelderd pand onder schilddak. Omlijste ingang met half rond bovenlicht, waarboven de gevel is verhoogd. Zesruitsvensters. Tweede vleugel evenwijdig aan genoemde onder eigen schilddak; deze is niet onderkelderd en heeft grotere zesruitsvensters. Tussen beide vleugels lagere geleiding. (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

c. Batenborg of Baatjeborg.

Batenborg is een monumentale boerderij gebouwd in 1854 in een Ambachtelijk-trationele stijl met Eclectische elementen. Het gebouw bestaat uit een hoog dwarshuis met een aangekapte hoofdschuur en een aangebouwde bijschuur. De naam van deze borg komt van Bate de Sighers, die in het midden van de 17e eeuw eigenaresse was. Zij was getrouwd met Eisso Sighers. De familie de Sighers was van adel, de familie

Sighers, voor zover bekend, niet. Hun zoon Wolter van Sigers noemde zich wel jonker, voluit tot Batenborch jonker en hoveling te Baflo, Ranum, Maarhuizen, Mensingeweer en Eenrum. In 1854 was de boerderij in bezit van jhr. mr. Oncko Quirijn Jacob Johan van Swinderen, die er een nieuw huis liet bouwen. Het familie wapen siert nog in de bovenverdieping. In de rechtervoorkamer beneden is een oude schildering van het huis op de schoorsteenmantel. Volgens de overlevering diende het huis als nachtverblijf voor de familieleden op weg naar Rensuma te Uithuizermeeden, dat ook in bezit van deze familie van Swinderen was.

d. Enne Jans Heerd

Maarhuizen is gebouwd op en rond een wierde (ca. 3,9 meter boven NAP) op een kwelderwal, die ruim wordt gedateerd op de Late IJzertijd tot Vroege Middeleeuwen. Bewoningsresten zijn aangetroffen tot op 1,9 meter onder NAP. Rond 1936 werd een vikingzwaard aangetroffen, in 1962 een 8e- of 9e-eeuwse lanspunt en in 1969 een bolvormig potje uit de Romeinse tijd of Vroege Middeleeuwen.

De eerste vermelding van Maarhuizen is als 'de maiori Husum' op een lijst van bezittingen van het Klooster Werden uit rond het jaar 1000. Er stond mogelijk een voorwerk van het Kloosterwijtwerd. Latere benamingen voor de plaats zijn 'Marahusum', 'Marrahusen' en 'Marhusen'. De naam betekent vermoedelijk 'bij de grote huizen' ter onderscheiding van het verdwenen Lutkehuizen (minori Husum).

De Enne Jans Heerd is een monumentale boerderij. Het gebied waar de Enne Jans Heerd op staat behoorde tot 1594 aan het Klooster van Aduard. De boerderij is genoemd naar Enne Jans Huizing (1737-1819). Deze boerderij in Maarhuizen was van zijn schoonouders geweest. Samen met zijn vrouw Grietje Freerks verwierf hij de boerderij in 1788.

Aan de achterzijde van de boerderij staan ter weerszijden van een van de schuurdeuren de namen van hun dochter Grietje (G. Ennes) en de initialen van hun schoonzoon Ame Kornelis van Ham (AKvH) en daarboven het jaartal 1811 (zie afbeelding). Grietje en Ame trouwden op 27 juni 1802 en kregen in hetzelfde jaar de boerderij van de vader van Grietje overgedragen. In 1811 hebben zij de schuur waarschijnlijk verbouwd. Hun zoon en schoondochter, Enne Ames van Ham en Frederika Heeres Wierda, lieten in 1854 een nieuw voorhuis bouwen, dwars op het reeds bestaande voorhuis (zie afbeelding). Tot 1923 blijft de boerderij in het bezit van de familie Van Ham. In dat jaar wordt de boerderij verkocht aan de nieuwe eigenaar Jakob de Vries. Zijn initialen (J. de Vr.), die van zijn tweede vrouw Ebeltje Ritsema (E.R.), van zijn zoon Duurt de Vries (D. de Vr.) en van diens tweede vrouw Klazina Grimmus (K.G.) bevinden zich bij een andere schuurdeur (zie afbeelding). In 1977 wordt de boerderij verkocht aan Staatsbosbeheer. In de jaren 1980/1981 wordt de kop-hals-rompboerderij gerestaureerd. Vanwege de hoge cultuurhistorische waarde is de boerderij erkend als een rijksmonument.

e. Sijboltsheerd

Toen Henk van Halteren in 1997 tijdens een veiling 'mijn' riep, wist hij niet precies waar hij aan begon. Zijn zoon keek hem aan en zei: 'Ben jij nou hartstikke gek.' 'Op van de zenuwen was ik, maar ik wilde het stuk grond beslist hebben', vertelt Van Halteren. Zo werd hij eigenaar van het in Maarhuizen gelegen terrein. Wie goed kijkt, kan in de blootgelegde fundamente de contouren ontdekken van de Sijboltsheerd; een boerderij die hier tot de eind jaren zeventig stond: een kop-hals-rompboerderij. Van Halteren kijkt tevreden rond en zegt: 'Het is al behoorlijk opgeruimd. Toen ik het terrein kocht, trof ik een puin hoop aan. Het was totaal overwoekerd met brandnetels en onkruid.' Van Halterens doel was van meet af aan duidelijk: hij wilde er wonen.

Architect Jacob Veltman kent de Sijboltsheerd van jongs af aan. 'Vroeger kwam ik hier regelmatig. Het achterdeel was toen al ingestort, en de ruïne had een grote aantrekkingskracht. Niet alleen op mij, maar ook op mensen die de oude kloostermoppen konden gebruiken. Er werd behoorlijk gejat', vertelt Veltman. Hij pakt een kloostermop van de stapel en zegt: 'De regel is: hoe dikker de kloostermop, hoe ouder hij is. Dit exemplaar is zeker van vóór het jaar 1600.'

Toen de Sijboltsheerd er nog stond, heeft Veltman in 1979 in het kader van zijn hobby 'oude boerderijen' het voorhuis van de Sijboltsheerd exact gedocumenteerd door het maken van tekeningen en foto's. Hij kon toen

niet vermoeden dat hij die documentatie twintig jaar later zou kunnen gebruiken voor Van Halterens herbouwplannen. De oorspronkelijke bewoners waren niet armlastig. Althans, dat doen de foto's van Veltman vermoeden. Een foto laat het plafond van het voorhuis zien, met aan het einde van een balk een fraai bewerkte houten console. 'Deze versiering is heel bijzonder', vertelt Veltman. 'Zelfs in de stad Groningen kom je ze zo mooi niet tegen. Ook de bewerkte kloostermoppen en de zandstenen dorpels geven aan dat de boerderij met veel aandacht en vakmanschap is gebouwd, en op grond van deze onderdelen te dateren als midden zestiende-eeuws.'

Alles wat Veltman sindsdien vond, past in het plaatje. De waterput, het oude poortje in het voorhuis, de bestrating, de oude fundamenten: hij bracht ze samen in een ontwerp van het langhuis. Van Halteren: 'In verband met de geluidsoverlast willen we in de lagere schuur gaan wonen. Daar hebben we een schitterend uitzicht over de korenvelden van Baflo. Het voorhuis gebruiken we dan als werkkamer of bibliotheek.'

Op het kerkhof liggen generaties Sijbolts begraven, allen aan de zijde van hun heerd. Elders op het kerkhof liggen de families Brommersma en Martini. Drie boerderijen stonden op de wierde. In de loop van de tijd is de wierde afgegraven. 'Vroeger stond hier ook een kerk', vertelt Veltman. De oudste zerk is van 1630.

f. Dinghkum

ARMENHUIS gebouwd in 1863 door de toenmalige gemeente Winsum in een stijl met kenmerken van een Ambachtelijk-traditionele bouwtrant, nu in gebruik als woonhuis, Dinghkum genaamd. Bij de bouw van het pand is vermoedelijk materiaal gebruikt dat afkomstig was van de afbraak van de borg De Brake. Naast het pand dat plaats bood aan ongeveer vijf woningen voor armlastigen en de woning voor een 'vader' en een 'moeder', staat een hofje dat eveneens door de gemeente is gebouwd. Het voormalig armenhuis ligt aan de rand van het oude dorp Obergum en binnen de grenzen van het beschermd dorpsgezicht Winsum/Obergum. Omstreeks 1950 is het pand verbouwd tot bejaardenhuis met acht kamers en woonruimte voor de directrice en haar gezin. In 1974 is het pand verbouwd tot woonhuis. De verbouwingen betroffen vooral het interieur. In de jaren 1945-1971, toen het pand in gebruik was als bejaardenhuis, zijn de bakstenen gevels van het pand wit geschilderd. De achtergevel, zuidgevel, is deels gewijzigd.

Deels onderkelderd, één bouwlaag hoog pand op L-vormige plattegrond, gedekt door een samengesteld zadeldak van deels blauwe Hollandse pannen en op dakschilden aan achterzijde deels niet-originele pannen. Gevels zijn opgemetseld van baksteen die wit geverfd is, trasraam is zwart geverfd. Dak heeft brede overstek met niet-originele mastgoot op klossen; op nok een gemetselde schoorsteen. Vensters zijn verticaal, hebben houten roedenverdeling en worden beëindigd door een rollaag; oorspronkelijk schuifvensters. Korte oost-west gesitueerde vleugel van het gebouw heeft op beide hoeken een topgevel en daartussen een iets teruggedeelde gevelgedeelte. Topgevels van noordgevel, voorgevel, hebben elk op begane grond twee vijftienruits vensters die aan bovenzijde getoogd zijn; boven deze twee vensters een zelfde negenruits venster; westelijke topgevel heeft twee getoogde zesruits keldervensters. In teruggedeelde middengedeelte bevindt zich de entree; vernieuwde houten paneeldeur met getoogd bovenlicht met lamp heeft niet-originele omlijsting en lage stoep van baksteen. Naast voordeur twee dezelfde vensters als in topgevels. Voor middengedeelte loopt een bordes dat omgeven wordt door een lage bakstenen muur (niet-origineel). Westgevel van korte vleugel heeft een zesruits venster en een gevelsteen met opschrift: 'Inrigting voor hulpbetoon & werkverschaffing gesticht in het jaar 1863' gevolgd door de namen van de burgemeester en twee wethouders. Zuidgevel, achtergevel, van korte vleugel heeft vernieuwd middengedeelte met terrasdeuren; in zuidelijke topgevel twee vijftienruits vensters en een zesruits keldervenster.

Lange noord-zuid gesitueerde vleugel van het gebouw bestaat uit twee hoge gedeelten op de hoeken en daartussen een lager gedeelte; alle gedekt door een afzonderlijk zadeldak. Noordelijk hoger gedeelte heeft aan oostzijde drie vijftienruits vensters en daaronder drie zesruits keldervensters; middengedeelte heeft aan oostzijde vier dezelfde vensters als noordelijk gedeelte; zuidelijk gedeelte heeft aan oostzijde twee dezelfde vensters als noordelijke gedeelte. Zuidgevel van lange vleugel van het gebouw heeft een zesruits venster. Westgevel van lange vleugel van het gebouw heeft in zuidelijk gedeelte twee vijftienruits vensters; middengedeelte heeft twee dezelfde vensters en een opgeklampte deur; noordelijk gedeelte heeft een klein zesruits venster. INTERIEUR is grotendeels gewijzigd en voor de bescherming van ondergeschikt belang.

Bijlage : Heerlijke rechten. Wat zijn heerlijkheden?

In het boek 'Heerlijkheden in Nederland' wordt een heerlijkheid beschreven als: "een conglomeraat van rechten en plichten die betrekking hebben op het bestuur van een bepaald territorium en die in particuliere handen zijn". Heerlijkheden zijn ontstaan in de Middeleeuwen en hebben in ieder geval bestaan tot het inwerking treden van de Grondwet in 1848, met uitzondering van de periode 1795-1814. Over het wel of niet bestaan van heerlijkheden na 1848 verschillen rechtshistorici van mening.

Heerlijkheden zijn zelfstandige gebieden met eigen wetten, bestuurders en rechtspraak. De heer is in het gebied de belangrijkste persoon. Hij bezit de heerlijke rechten om in het gebied wetten uit te vaardigen, bestuurders te benoemen en belastingen te heffen. Ook steden kunnen eigenaar zijn van een heerlijkheid. Vooral in de 16e tot 18e eeuw kopen steden nabijgelegen heerlijkheden, om zo macht te krijgen over het omliggende platteland.

Tot 1848 is jurisdictie verhandelbaar en kunnen heerlijkheden of heerlijke rechten worden verkocht, geveild of geschonken. Een heerlijkheid kan ook geërfd worden. Bij een heerlijkheid horen veelal pachtvelden en een burcht/kasteel/borg of landhuis. Niet alle landhuizen zijn overigens in bezit van de heer. Ook hoeft de heer niet op zijn grondgebied te wonen. Als er geen uitvoerbare heerlijke rechten meer zijn, wordt de heerlijkheid opgeheven.

Hoge en lage heerlijkheden

Er hebben verschillende heerlijkheden bestaan: hoge, middelbare en lage heerlijkheden. Het verschil wordt gevormd door rechten die er aan verbonden zijn geweest. Hoge heerlijkheden beschikken over het halsrecht: de rechtbank van de heerlijkheid mag de doodstraf opleggen. Het verschil tussen middelbare en lage heerlijkheden is vaag. Vaak wordt er dan ook alleen van hoge en lage heerlijkheden gesproken. De lage heerlijkheden hebben geen halsrecht. Dit is in handen van de Staten. Zware misdrijven waar de doodstraf op staat mogen niet door de schepenbanken (rechtbank van de heerlijkheid) behandeld worden. Deze zaken worden doorverwezen naar het Hof.

Heerlijke rechten

Aan iedere heerlijkheid zijn rechten gekoppeld (zie de tabel hieronder). Deze rechten verschillen per heerlijkheid. Na de Bataafse omwenteling in 1795 worden de rechten afgeschaft die uitoefening van bestuursgezag inhouden. Hierdoor vervalt het benoemingsrecht en mag de heer geen bestuurders meer benoemen.

In 1798 worden nog meer rechten afgeschaft: het visrecht, jachtrecht en windrecht. Omdat de heren hierdoor inkomsten mislopen, wordt er flink geklaagd over de afschaffing. In 1814 worden daarom de heerlijke rechten deels hersteld. De heerlijkheden worden zoveel mogelijk een afzonderlijke gemeente. De heer krijgt het recht om een schout (later burgermeester), gemeenteontvanger en gemeentesecretaris te benoemen. Ook krijgt hij benoemingsrecht voor lagere ambten (schoolmeester, gemeentebode, veldwachter). De jacht- en visrechten worden eveneens hersteld. Bij de grondwet van 1848 worden de heerlijke rechten die betrekking hebben op bestuursgezag definitief afgeschaft.

Heerlijke rechten die vaak voorkomen zijn:

Benoemingsrechten: De heer benoemt de schout of drost, de leden van het gerecht, koster, doodgraver, oorzanger, schoolmeester en de schipper. Tussen 1814 en 1848 bezit de heer het voordrachtsrecht van de schout, secretaris en ontvanger van de gemeente. De heer heeft in die periode ook het benoemingsrecht van functies als nachtwaker, turfsteker en schipper.

Belasting op onroerend goed: Aan iedere heerlijkheid is een cijnschef verbonden. Dit is een instantie die de belastingen registreert en int. Iedere bezitter van grond binnen de heerlijkheid is cijnsplchtig. De hoogte van de belasting is afhankelijk van de oppervlakte van het stuk grond. Cijnsgeld is te vergelijken met hedendaagse onroerend zaak belasting.

Pachtgelden: Het recht om pacht te innen voor het gebruik van de landbouwgronden in de heerlijkheid.

Tiendrecht (tienden): Tien procent van de jaarlijkse landbouwopbrengsten moet aan de heerlijkheid worden afgedragen. Het tiendrecht behoort oorspronkelijk aan de kerk en is over gegaan naar de heerlijkheden. In het begin van de 20e eeuw is het recht afgekocht door de overheid en vervolgens afgeschaft.

Recht op de dode hand: Belasting op de nalatenschap van een ingezetene, meestal rond de 5 procent van de verkoopwaarde van het onroerend goed. Soms heeft de heer ook het recht om het beste stuk uit de persoonlijke bezittingen te kiezen. Soms is dit recht verbonden aan een heerlijkheid.

Tolrecht: Aan de grenzen van de heerlijkheden mag tol geheven worden. Dit kan een wegentol zijn, maar ook een belasting van de doorvoer van specifieke grondstoffen en passage van personen.

Banrecht: Ingezetenen zijn verplicht tegen betaling gebruik te maken van bepaalde voorzieningen in een heerlijkheid. De vergoeding van het gebruik van bijvoorbeeld de molen komt deels ten goede aan de heerlijkheid.

Windrecht: Het recht om toestemming te geven voor het bouwen van windmolens. Wie het recht bezat mag een vergoeding eisen voor het gebruik van de wind door windmolens.

Jachtrecht: het recht om binnen de heerlijkheid te jagen en deze rechten te verpachten.

Visrecht: het recht om binnen de heerlijkheid te vissen en deze rechten te verpachten.

Het recht turf te steken of klei af te graven

Het recht om de grondstoffen turf en klei te delven.

Marktrecht: Het recht om binnen een heerlijkheid markten te houden. De organisator van de markt moet toestemming aan de heer vragen en vervolgens marktgeld betalen.

Recht van zwanendrift: Het recht om zwanen te vangen en te houden.

Recht van eendenkooi: Recht om eenden te vangen en te bejagen door middel van een eendenkooi.

Recht van duivenvlucht: Recht om een duiventil te houden.

Collatierecht en herenbank: Het recht om een pastoor te benoemen (collatierecht) en het recht van een heer en zijn familie op een bevoorrechtte plaats in de kerk (Herenbank).

Grafrecht: het recht om begraven te worden in de grafkelder in de kerk (meestal op het koor).

Recht van aanwas: het recht om aangeslibde grond in te polderen en als zijn eigendom te beschouwen. Dit recht is bekend in heerlijkheden aan zee of een rivier. In Groningen ook bekend als recht van opstrek alles van in het verlengde licht van het erf mag dan als aanwas gelden.